CARMEN-GABRIELA PAMFIL, *Timotei Cipariu – lingvist şi filolog*, Iaşi, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”, 2009, 328 p.

Monografia *Timotei Cipariu – lingvist şi filolog* a apărut abia după publicarea celor două masive volume cuprinzând cele mai importante lucrări ale lui Cipariu[1], deşi într-o primă formă a constituit teza de doctorat a autoarei, susţinută în 1983. Nu vom afla în ea informaţii despre viaţa şi activitatea lui Timotei Cipariu, în oarecare măsură acestea se găsesc în *Introducerea* prof. Gavril Istrate, *Timotei Cipariu în conştiinţa urmaşilor*, din fruntea volumului întâi, în care acesta evidenţiază valoarea scrierilor lui Cipariu, „singurul învăţat ardelean din întreg secolul al XIX-lea, care poate fi comparat cu B. P. Hasdeu”, şi pledează pentru editarea lor integrală. Înainte de publicarea propriei monografii, mai importantă i s-a părut şi autoarei „reeditarea operei lingvistice a marelui savant ardelean, prin care să fie facilitat accesul noilor generaţii la *conţinutul ideatic* al acesteia”. În această perspectivă a gândit şi „reconstituirea”, cât mai fidel posibil, a *limbii* lui Cipariu, „camuflată de ortografia etimologică, al cărei corifeu şi îndârjit susţinător a fost însuşi autorul textelor editate, ortografie care a marcat, în fond, destinul operei sale lingvistice”. Convinsă de importanţa ideilor lui Cipariu în domeniile numite de ea „de excelenţă – lingvistica şi filologia”, autoarea s-a dedicat evidenţierii lor, cu un devotament rar întâlnit, cu competenţă şi rigurozitate filologică deprinsă de la profesorii săi Gavril Istrate şi G. Ivănescu. A rezultat o lucrare de pionerat, menită a-l scoate din nedreaptă uitare pe Timotei Cipariu şi a-l aşeza, definitiv, între marii lingvişti ai secolului al XIX-lea. Nu e vorba numai de o revalorificare, ci, mai mult, de o reevaluare a doctrinei sale, a gândirii sale lingvistice, pornind de la cunoaşterea aprofundată a lucrărilor tipărite sau manuscrise. A descoperit, astfel, idei valoroase şi originale, surprinzător de moderne pentru secolul al XIX-lea şi a subliniat, de câte ori a fost cazul, prioritatea lui în formularea unor legi fonetice româneşti sau în stabilirea unor etimologii, atrăgând în demonstraţii şi fapte din celelalte limbi romanice.

Volumul e structurat în cinci capitole şi numeroase subcapitole, parte din ele constituind şi subiectul unor articole apărute anterior în publicaţii de specialitate – *Teoria limbii*, *Istoria limbii române*, *Gramatica limbii române*, *Limba română literară*, *Filologia* –, toate având legătură cu preocupările majore ale lui Cipariu, în care a adus contribuţii remarcabile.

Fără să fi fost un teoretician al limbajului, Cipariu era la curent, contrar afirmaţiilor lui B. P. Hasdeu, Ov. Densusianu sau L. Şăineanu, cu problemele principale şi cu progresele ştiinţei limbii din vremea sa. Modul în care defineşte limba şi dualitatea limbă–vorbire: „limba e una, forma e diversă”, sesizând caracterul permanent al limbii faţă de caracterul individual şi momentan al vorbirii, distincţia între formă (fonetică, morfologie) şi materie (vocabular), ambele alcătuind structura limbii, îl apropie de unele dintre curentele moderne din lingvistică. Ideile lui W. von Humboldt şi A. Schleicher l-au influenţat când definea limba ca un organism natural, dar concepţia sa despre limbă era mai mult raţionalistă şi logicistă, mai ales în sintaxă. Istorismul epocii se recunoaşte puternic în toată opera sa; concepea limba ca o categorie istorică, a aplicat metoda comparativ-istorică pentru a reconstrui stadiile vechi ale românei sau etimoanele latine ale unor cuvinte româneşti, „fără studiul limbei pe temei istoric şi comparativ e cu neputinţă a face limba mai bună decât este”, a manifestat mult interes pentru limbile vechi şi a citit lucrările marilor indo-europenişti ai vremii. L-a preocupat

[1] *Opere*, I. Ediţie îngrijită de Carmen-Gabriela Pamfil. *Introducere* de Gavril Istrate, Bucureşti, Editura Academiei R.S.România, 1987, 476 p, cuprinzând *Principie de limbă şi de scriptură*, *Elemente de limba română după dialecte şi monumente vechi*, *Crestomaţie sau Analecte literare*; II. Ediţie îngrijită de Carmen-Gabriela Pamfil. Introducere de Mioara Avram, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1992, 534 p., cuprinzând *Compendiu de gramateca limbei române*, *Gramateca limbei române.* Partea I. *Analitică*, *Gramatica limbei române*; Partea a II-a. *Sintetică*, *Despre limba română. Suplement la Sintactică.*

problema amestecului „vorbirilor şi neamurilor”, distincţia dintre originea poporului şi originea limbii. Considera eufonia, analogia şi accentul principalele cauze ale schimbărilor lingvistice, iar problema formării limbii literare moderne, a unei limbi române unitare i se părea realizabilă prin ortografia etimologică.

Al doilea capitol priveşte *Istoria limbii române*, cu subcapitolul *Formarea poporului român şi a limbii române*, în care demonstrează definitiv latinitatea limbii române şi apartenenţa ei la familia limbilor romanice. Cipariu respinge teoriile false emise de Sulzer, Eder, Rösler, Tomaschek referitoare la această problemă, numindu-le „încercări deşarte” ale unor „capete seci şi inime rele”, care nu respectă nici logica faptelor, nici sursele documentare. Spre deosebire de reprezentanţii Şcolii Ardelene, el separă problema originii limbii de problema originii poporului: „numai din originea romană a limbei româneşti încă nu se poate deplin conchide de originea romană a poporului ce o vorbeşte”. Deşi în unele scrieri acceptă ideea unui amestec între populaţia dacică şi coloniştii romani, în alte cazuri îi consideră pe români urmaşi direcţi ai romanilor, dacii fiind total asimilaţi sau chiar distruşi. Totuşi, ca un argument al continuităţi românilor la nord de Dunăre, el citează, înaintea lui B. P. Hasdeu, câteva toponime majore, mai ales nume de râuri: *Mureş*, *Criş*, *Olt*, *Ampoi*, *Prut*, *Argeş*, „sigur dacice”. Edictul împăratului Phocas din 602, care impune limba greacă în Imperiul Bizantin, constituie, după Cipariu, momentul apariţiei limbii române, care va evolua independent de limbile occidentale. Invaziile barbare nu au influenţat romanitatea limbii române, iar influenţa slavă se va manifesta după secolul al IX-lea (la fel au susţinut şi I. Bărbulescu şi I. Pătruţ, mai târziu), în urma creştinării slavilor. În secolul al IV-lea, creştinismul s-a răspândit la populaţia romanizată din Dacia; Cipariu respinge ideea că românii ar fi fost creştinaţi mai târziu de greci sau de slavi. Terminologia creştină românească, în majoritate de origine latină, constituie după T. Cipariu o altă dovadă a continuităţii populaţiei romane la nordul Dunării. Face comentarii foarte interesante în legătură cu numele etnice *român* şi *vlah*, purtate de populaţia românească în Evul Mediu, aminteşte şi celebrul text *torna, torna fratre* din sec. al VI-lea, în care vede „cele dintâi urme de limbă românească în partea Imperiului Orientale”. Cunoaşte dialectele sud-dunărene, mai cu seamă pe cel macedoromân, dar şi pe cel istroromân, istrian, pe care le compară cu dialectul dacoromân, subliniind asemănările şi diferenţele, atât lexicale, cât mai ales fonetice; remarcă asemănările dintre dacoromână şi istroromână, găsind o explicaţie într-o migrare a unor grupuri de dacoromâni în sud. Multiplele asemănări între aceste dialecte le consideră tot o urmare a unei continuităţi neîntrerupte pe ambele maluri ale Dunării.

În subcapitolul despre *Latina populară ca bază a limbii române*, pornind de la constatările unor gramatici latini (Quintilianus, Festus), vorbeşte despre latina urbană şi latină rustică. La început, ele erau asemănătoare, cu timpul însă s-au diferenţiat, latina urbană, mai ales, în perioada clasică, fiind puternic influenţată de greacă, împrumutând nu numai cuvinte, dar şi, cum greşit a crezut Cipariu, desinenţe greceşti. Pentru Cipariu, ca şi pentru Maior, latina populară era mai arhaică, mai pură şi nu reprezenta o fază târzie, de decădere, de corupere a latinei clasice, cum o consideră astăzi mulţi romanişti; ca şi Budai-Deleanu şi P. Maior, a presupus că latina vulgară a cunoscut diferenţieri dialectale, idee neîntâlnită atunci în lucrările lingviştilor europeni. În tablele cerate din secolele al II-lea, al III-lea şi al IV-lea de la Roşia Montană, despre care a scris de mai multe ori, a descoperit forme din latina populară, prin care a explicat transformări fonetice din română. Continuându-i pe reprezentanţii Şcolii Ardelene, care stabiliseră deja unele schimbări fonetice cu caracter general, el formulează în lucrările sale principalele legi fonetice româneşti. Cipariu are întâietate în formularea unor legi, cum e cazul transformării lui *á + n, m* > *â* (*plangu* > *plâng, betranu* > *bătrân*), atribuită lui A. Lambrior, sau *a* > *ă* la persoana a III-a singular la imperfect, despre care Philippide afirmă că aparţine lui Mussafia; Miklosich, Mussafia şi chiar Diez au folosit în lucrările lor rezultatele lui Cipariu (uneori nemenţionând numele lui). În tabelul vocalelor româneşti, Cipariu include, pe lângă cele 7 vocale care se găsesc la Rosetti, Graur sau Puşcariu, şi altele două ĕ (e deschis) şi **ω** (o deschis), caracteristice pentru graiurile din Transilvania şi Banat, fapt ignorat de foneticienii moderni.

Trecând la prezentarea structurii gramaticale a limbii române, din punct de vedere istoric, autoarea insistă asupra felului în care vede Cipariu constituirea morfologiei româneşti pe schema morfologică a latinei populare. Cipariu a susţinut, spre deosebire de alţi lingvişti, ideea conservării

neutrului latinesc în română şi italiană; în legătură cu encliza articolului hotărât în română, pentru Cipariu fenomenul avea originea în latină, şi anume în tendinţa de a postpune pronumele demonstrativ. A preferat această explicaţie, deşi cunoştea şi teoria originii iliro-trace a acestui fenomen, prezent în română, albaneză şi bulgară. În legătură cu flexiunea verbală, Cipariu face observaţii interesante; subliniază faptul că în română sunt foarte utilizate timpurile şi modurile compuse cu verbe auxiliare, în dauna celor primitive, care s-au pierdut sau sunt rar uzitate; forma *aş* de la optativ provine din verbul *avere,* numeroşi alţi lingvişti oprindu-se la imperfectul verbului *vrea.*

Cât priveşte lexicul românesc din punct de vedere istoric, Cipariu se ocupă cu mare atenţie de elementul latin, care constituie scheletul limbii, şi consideră eronate teoriile unor lingvişti părtinitori (printre care Sulzer, Eder, Miklosich, Rösler, Schuller), care neglijau ponderea evidentă a fondului latinesc şi exagerau volumul cuvintelor slave şi germane. Prezenţa unor cuvinte dacice în română i se pare foarte greu de susţinut din lipsa unor dovezi sigure. Totuşi, unele toponime ca *Prut*, *Argeş*, *Olt*, *Ampoi* pot fi considerate dacice, ca şi cuvântul *dava* „cetate”. Face observaţia interesantă că unele elemente latine au intrat în română mai târziu, mai ales în Transilvania, prin intermediul limbii maghiare. A stabilit, după estimările Mioarei Avram, etimologia a peste o mie de cuvinte româneşti, majoritatea din latină, unele propuse pentru prima oară, altele acceptate din lucrări anterioare, cum ar fi *Lexiconul* budan. Puţine din acestea sunt recunoscute în dicţionarele etimologice ca aparţinând lui Cipariu, multe fiind atribuite lui Mussafia, Philippide, Tiktin, Candrea, Puşcariu. Împrumuturile greceşti sunt o parte vechi, intrate în latină, altele noi, luate prin contact direct cu grecii, sau din epoca fanariotă. Recunoaşte importanţa elementului slav în lexicul românesc, ca şi a celui maghiar. Consideră că româna are şi cuvinte gotice, dar originea lor nu e certă; în Transilvania sunt numeroase cuvinte de origine germană, mai ales ca urmare a convieţuirii cu saşii; cuvintele turceşti sunt mai răspândite în dialectele din sudul Dunării. Marele învăţat proiecta să redacteze un *Dicţionar istoric-comparativ şi etimologic*, în realizarea căruia excepţionala erudiţie şi vasta sa cultură clasică ar fi avut un rol esenţial, dar el trebuia să conţină doar elemente latine şi niciun fel de cuvinte de altă provenienţă („slavice, tartarice, mongolice”); cum se exprimă el cu vehemenţă, „mai bucuros mi-aş tăia degetele decât să-mi apun numele la un atare tezaur de cărbuni”.

În al treilea capitol mare al cărţii, *Gramatica limbii române*, sunt discutate în amănunt gramaticile lui Cipariu, cu care acesta s-a prezentat la concursurile iniţiate de Academie: *Gramateca limbei române.* Partea I. *Analitica* şi *Gramateca limbei române*; Partea a II-a. *Sintetică.* Autoarea subliniază meritele Mioarei Avram, care, în cele două studii ale sale, *Prima gramatică academică a limbii române* (LR, XV, 1966, p. 487–502) şi *Gramaticile lui T. Cipariu*, [studiu introductiv] în volumul Timotei Cipariu, *Opere*, II, Bucureşti, 1992, p. V–XLVI), a făcut cea mai completă, mai profundă, mai amănunţită analiză a acestor lucrări, „a subliniat valoarea lor excepţională şi importanţa lor în studiul descriptiv al limbii române”. T. Cipariu a cunoscut şi a folosit gramaticile anterioare lui, începând cu *Elementa linguae daco-romanae* a lui Micu şi Şincai, gramatica lui I. Văcărescu, I. Piuariu-Molnar, Radu Tempea, Heliade Rădulescu, G. Săulescu şi altele. La rândul lor, gramaticile lui Cipariu, unele elaborate cu scop didactic şi tipărite în mai multe ediţii, altele academice, au influenţat atât pe gramaticienii contemporani cu el, mai ales ardeleni, cât şi pe cei de mai târziu (până spre sfârşitul secolului). Ca şi în celelalte capitole ale cărţii, şi în acest capitol extrem de dens autoarea pune în evidenţă interpretări, nuanţări originale în prezentarea unor aspecte ale structurii gramaticale, făcând în permanenţă, în special în note, raportări la felul cum sunt privite şi rezolvate anumite probleme în gramaticile academice sau în alte lucrări de specialitate actuale. Cipariu exclude articolul dintre părţile de vorbire autonome şi îl tratează la pronume, elimină cazul ablativ, care fusese păstrat de unii gramaticieni anteriori după model latin, încadrarea substantivelor în trei declinări o face după terminaţia lor (ca în gramaticile moderne), socoteşte participiul ca parte de vorbire autonomă, deşi recunoaşte că s-ar putea integra la adjective.

Volumul al doilea al *Gramaticii* este intitulat *Sintetica*, deşi admite că termenul *sintactică* era mai cunoscut şi mai întrebuinţat şi în gramaticile timpului său. Cipariu, ca şi majoritatea lingviştilor secolului al XIX-lea, rămăsese dependent de doctrina raţionalistă, în special a Gramaticii de la Port-Royal: „legile logicei sunt totodată şi legile sintacticei şi au valoare pentru toate limbile, pentru că toţi oamenii cugetă după aceleaşi legi”; această abordare logicist-raţionalistă se reflectă în

prezentarea sincronică a faptelor sintactice, cu foarte puţine referiri la istoria fenomenelor. Interesante sunt observaţiile autoarei, urmând uneori semnalări ale Mioarei Avram, privind unele intuiţii ale lui Cipariu, care îl apropie de orientările moderne din gramatică. Astfel, T. Cipariu este printre primii gramaticieni care „sesizează existenţa şi rolul a ceea ce s-a numit mai târziu element predicativ suplimentar”. Tot în volumul al doilea sunt cuprinse şi probleme de topică.

Cât priveşte terminologia gramaticală întrebuinţată de Cipariu, deşi conţine încă numeroase calcuri (*muioase*, *întreiepţiune*, *cosunătoare*, *prepuseţiune* etc.) sau forme greoaie, ininteligibile, rezultate din acomodarea unor termeni neologici la limba română prin aplicarea legilor fonetice care au acţionat asupra cuvintelor moştenite (*chiar* „clar”, *eschide* „exclude” etc.) sau cuvinte rare, limitate la scrierile sale (*fulcru* „sprijin”, *eroniu* „eronat”), predomină totuşi folosirea terminologiei latine, aşa că numeroşi termeni se regăsesc şi azi în lucrările de gramatică, deşi uneori cu alt sens. Cuvântul *fonologie*, introdus, probabil, de Cipariu în română, după cum afirmă Mioara Avram, avea sensul „fonetică”, *etimologie* „morfologie” (nu numai la el, ci şi la alţi gramaticieni din secolul al XIX-lea), *frase* sg. „locuţiune, propoziţie”.

Un alt capitol al monografiei se referă la *Limba română literară*. Primii preocupaţi de problemă au fost reprezentanţi Şcolii Ardelene. Înaintea lui B. P. Hasdeu, A. Lambrior, A. Philippide, T. Cipariu a formulat o serie de principii teoretice originale pentru realizarea unei limbi literare supradialectale, unitare, „fără nicio variaţiune în forme, nici în ortografie”. Acesta a fost „obiectivul primordial în întreaga lui activitate ştiinţifică”, afirmă C. Pamfil. Considera, ca şi P. Maior şi Heliade Rădulescu, că aşa-numitul dialect bisericesc, şi anume faza târzie a scrierilor religioase de după 1715, ar putea constitui baza limbii române literare. Sesizează, printre primii, existenţa unor variante literare în limba română veche (ardeleană, bănăţeană, munteană, moldoveană), idee dezvoltată mai târziu, de G. Ivănescu şi I. Gheţie. O limbă de cultură, unitară se va putea realiza numai prin *impunerea de către lingvişti* a celor mai pure, mai curate forme, alese din variantele vechii române literare, iar criteriul de alegere îl constituie latinitatea. El mărturisea că „voim a latinisa decât a sloveni, greci, turci etc.”, dar nu prin introducerea unor cuvinte latineşti, ci cuvintele selectate „românindu-le”, adică transformându-le conform legilor fonetice care au acţionat în trecut. Unificarea limbii trebuia făcută pe baza uzului comun, general, problemă esenţială, nici astăzi complet lămurită. Pentru el uzul vorbirii din trecut a fost preferat celui modern, limba contemporanilor fiind mai coruptă, mai puţin unitară decât limba veche. De asemenea, recunoaşte autoarea, mai ales formele din secolul al XVI-lea, de mult ieşite din uz, erau recomandate de Cipariu. „Or, acest fapt stânjenea emanciparea limbii române prin crearea unui prea mare dezacord cu modul de exprimare a vorbitorilor din secolul al XIX-lea şi ducea tocmai la încetinirea ritmului modernizării acesteia”. Purismul lui, pe linia Şcolii Ardelene, s-a manifestat prin propunerea eliminării din limbă a cuvintelor de origine slavă, germană, turcească, grecească etc. şi înlocuirea lor cu elemente latine sau romanice, adeseori „românindu-le” conform legilor fonetice care au acţionat în trecut. Unificarea limbii române literare era condiţionată şi de stabilirea unui sistem ortografic: „unitate în limbă, unitate în ortografie [...] una fără de alta nu se poate câştiga, de aceea şi necesară înainte de toate – se pot realisa numai prin adoptarea principiului etimologic”, acesta a fost crezul său lingvistic, idealul pentru care a luptat, din 1841, când publică broşura *Extract de ortografie cu litere latineşti*, şi până la sfârşitul vieţii. „Ortografia etimologică reprezintă, pe bună dreptate, latura caducă a activităţii lui Timotei Cipariu”, concluzionează autoarea; aceasta, din păcate, a jucat un rol nefast în receptarea operei sale lingvistice. Influenţa etimologismului asupra unor scriitori, după adoptarea scrierii etimologice de către Academie, cunoaşte un declin rapid, mai ales din cauza criticilor lui Titu Maiorescu şi a unor scriitori valoroşi (V. Alecsandri, Al. Odobescu, M. Kogălniceanu şi alţii) reprezentanţi ai curentului istoric-popular.

O preocupare esenţială a autoarei în vederea editării textelor cipariene a fost munca de reconstituire a limbii literare propuse de Cipariu, „camuflată de ortografia etimologică, al cărei fondator a fost însuşi învăţatul blăjean”. Regulile ortografice, care se dovedesc extrem de multe şi de complicate, au fost grupate în funcţie de grafemele latineşti folosite de Cipariu şi s-au inventariat echivalenţele fonetice ale acestor grafeme; s-au indicat uneori şi legile fonetice stabilite de Cipariu pentru evoluţia sunetelor de la latină la română şi care constituiau pentru el motivul notării într-un fel sau altul a fiecărui sunet; se dă apoi lista acestor echivalenţe. Dar, chiar îndepărtând ortografia

etimologică, lucrările lui au fost pentru contemporani şi sunt poate mai mult ca oricând şi pentru cititorii şi astăzi o lectură dificilă, căci nu numai grafia, ci şi lexicul, turnura frazelor, modul de exprimare artificial, nefiresc, greoi împiedecă drumul spre înţelegerea fondului valoros de idei.

Ultimul capitol al volumului este dedicat activităţii lui T. Cipariu în domeniul *filologiei*, înţeleasă ca studiul şi editarea textelor vechi, activitate care s-a bucurat, încă de la început, de apreciere, fiind supranumit cu stimă şi admiraţie „părintele filologiei române”. Cea mai cunoscută lucrare a sa este *Crestomaţie sau Analecte literare din cărţile mai vechi şi nouă româneşti, tipărite şi manuscrise, începând de la secolul XVI până la al XIX[-lea]*, cu *Notiţă literară*, adunate şi alese de Timotei Cipariu, Blaj, 1858. Textele alese, care se opresc la 1700 şi nu la 1830, cum intenţiona, sunt dispuse cronologic şi geografic, pe cele trei provincii: Transilvania, Ţara Românească şi Moldova, iar după fiecare fragment de text se află comentate succint probleme de limbă (fonetice, lexicale, morfologice). Este singura lucrare a lui T. Cipariu pe care S. Puşcariu a introdus-o în bibliografia *Dicţionarului Academiei. Notiţa literară* cuprinde informaţii despre cele mai cunoscute scrieri din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, fiind considerată de unii cercetători ca prima schiţă de istorie a literaturii române. A fost utilizată cu încredere de A. Philippide, în *Introducere în istoria limbii şi literaturii române.* Cipariu a cercetat şi editat şi documente istorice, diplome din Evul Mediu, redactate în latină, greacă, română. Un interes deosebit l-a acordat tablelor cerate (sec. II–IV), făcând numeroase corecturi (ca excelent latinist) la lecţiunile eronate ale unor clasicişti europeni reputaţi.

Volumul se încheie cu două rezumate foarte bine întocmite, foarte utile, în franceză şi engleză, destinate specialiştilor străini interesaţi de Timotei Cipariu. Urmează, probabil în curând, apariţia volumului al treilea al *Operelor*, aflat deja în pregătire şi, poate, în viitor, o monografie cuprinzătoare dedicată vieţii şi activităţii acestui lingvist român de talie europeană.

IOANA ANGHEL
Institutul de Lingvistică şi Istorie Literară
„Sextil Puşcariu”,
Cluj-Napoca, str. E. Racoviţă, 21